

«Рідний край» про краян

Микола Степаненко

“ЖИВОПИСЕЦЬ ПРАВДИ” ГРИГІР ТЮТЮННИК У ЩОДЕННИКОВІЙ ВЕРСІЇ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

*Була просто література і антилітература...
Був Григір Тютюнник і був графоман Хорунжий.*
Олесь Гончар

Проза його писана вдовами і сиротами, нездоленими і змученими, скривдженими і обдуреними, писана чесними і чистими, простими і сердешними ратаями і сівачами, сивиною батьків, усміхом переможців і тими, хто не повернувся з-за вічної межі...
Григорій Булах

...Григір Тютюнник ... розкрив прекрасний і неповторний український національний характер у його найрізноманітніших – світлих і темних – людських виявах, і сам був яскравим утіленням цього національного характеру. Його високоталановита, народжена з традицій і водночас глибоко сучасна творчість є непоминувим художнім надбанням ХХ століття, візитною карткою українського народу в світовій культурі.
Віталій Дончик

Велику цінність у щоденниковій мозаїці Олесь Гончара становлять сторінки, присвячені шістдесятникові Григору Тютюнникові. Олесь Терентійович вважає цього видатного письменника, як і Василя Симоненка, своїм духовним сином і відносить його до найталановитіших і найнещасніших українських митців слова. У сприйманні автора щоденників прозаїк Тютюнник, перу якого належить чотири десятки оповідань і новел, п'ять повістей, кілька нарисів, есе, низка рецензій, кіносценарій за романом “Вир” Григорія Тютюнника, спогади “Коріння”, – рідний брат прозаїкам Григорієві Косинці (Стрільцеві) та Іванові Нечуєві-Левицькому, а всі вони троє – скромні плугатарі, сівачі, після яких рясно вродило на нашому духовному полі [2, т. 3, с. 64]¹.

Гончар називає Тютюнника також “українським Шукшиним”. Обидва вони, читаємо запис від 6 березня 1980 року, “лицарі, брати-однодумці”. Слід зауважити, що й сам Григір Тютюнник не просто шанував, а ідеалізував

Василя Шукшина, насолоджувався його “закоханим серцем написаними” оповіданнями, називаючи їх “маленькими фільмами. Пластичними, здоровими”, захоплювався його довершеною кінодраматургією, схилився перед акторським та режисерським талантом. У статті “Світла душа (До 50-річчя з дня народження В. М. Шукшина)” він згадує, що фільм “Калина червона” дивився тричі з невеликими перервами – через день-два – й щоразу робив для себе якісь відкриття (див. [9, с. 593–595]). Болісно пережив Григір Михайлович раптову смерть Василя Макаровича. Полишивши всі свої справи в Україні, він на позичені в Євгена Гуцала гроші, бо тодішній голова Спілки письменників не захотів виписувати відрядження, поїхав з оберемком чорнобривців до Москви на похорон митця, віддав йому останню шану. “З любові й муки народжується письменник – іншого шляху в нього нема”, – такими афористичними рядками закінчує Тютюнник статтю-спомин про письменника, актора, режисера Шукшина. Ці слова сповна відбивають життєве кредо і

¹ Надалі вказуватимемо лише дату запису.

їхнього автора, бо він, як і дорогий йому духовний побратим, до болю сердечного любив рідну землю, свій народ. Без щонайменшого сумніву услід за Сергієм Єсеніним можна повторити: «Но более всего / Любовь к родному краю» їх – Тютюнника і Шукшина – «...томила! Мучила и жгла» (див.: [10, с. 595]). Свою повагу до Василя Шукшина Тютюнник виявив і в тому, що світлій пам'яті його присвятив оповідання «Дикий», переклав на прохання видавництва «Молодь» його оповідання, кіноповісті українською мовою (див.: [12; 13]), хоч немало натерпівся біди від цензорів, у чому пересвідчує лист до російської письменниці Ніни Дангулової від 24 червня 1978 року: «Книжка В. М. Шукшина в наборі. Але якщо за неї мене будуть так мучити, як за перевидання у «Дніпрі» («Коріння»), то я неодмінно спробую на чийсь прислужницькій фізіономії колишню свою козацьку силу і піду на 15 діб...» [14, с. 165]. Через Ніну Павлівну Василь Шукшин познайомився з прозою Тютюнника. У Будинку творчості письменників у Дубултах він прочитав один із її перекладів, схвально оцінив його. Сподобався Шукшинові й оригінал, дуже хотів нібито зустрітися з його автором.

До солідного послужного реєстру жанрів, у яких працював Григорій Тютюнник, треба віднести й епістолярій, що його сьогодні дослідники дбайливо збирають до купи, упорядковують. Листи до брата Григорія і його дружини, до письменників, перекладачів, друзів, учених – це не лише сповідь душі митця, а й унікальне потвердження його могутнього вкладу в українську і світову літературу, яскраве свідчення оригінальності, вишуканості художньої манери, один із надійних ключів пізнання творчої робітні письменника. Кожен із листів, прочитаних нами розумом і серцем (інакше з ними не можна знайомитися), виблискує своїм, притаманним лише йому, сяйвом, огранений неповторною формою, що передає характери людей, світ, який їх оточує, з усім його добром і злом. На наш погляд, особливої уваги заслуговує лист, надісланий із Мануйлівки 20 серпня 1970 року Миколі Федотовичу Стебліні, українському письменникові, з яким адресант товаришував. Цей епістолярний дискурс виходить за межі особистого послання, є унікальною стосовно канонічної структури, мовної будови й глибини змісту, який віддзеркалює життя українського села, розповіддю з кількома виразними й самодостатніми сюжетними лініями, кожна з яких може перерости, за умови їхнього вирізнення й розширення, в окреме

оповідання, повість чи новелу, які з такою любов'ю дарував своєму читачеві Григорій Тютюнник, або постати, за умови її переплетіння, розлогим епічним полотном, яке, на жаль, автор листа так і не написав. Він виношував свою велику прозу в думках, але на папір викласти не встиг – на злеті обірвався його земний шлях. Подаємо лист повністю, без коментарів (з однієї причини: їх можна убити в працю на не одну сотню сторінок) із ще одним висновком, якого дійшов упорядник книги «Вічна загадка любові» Анатолій Шевченко: «Тут (у листі. – М. С.) ми бачимо передусім художника, бачимо людину, її вразливу, відкриту на добро душу» [14, с. 490]:

Мануйлівка, 20 серпня 1970 р.

Миколо, Миколо!

(Так Мотря Гасанка, що жила з нами по сусідству, кликала свого наймолодшого сина обідати на весь куток, сердито й лунко, аж півні нашорошено підіймали голови й джеркотіли, як на шуліку).

Ти вже, певно, й набобився після відпустки, то відпочинь хоч над листом.

Вакації мої удалися такі, як хліб у голови Рябущихи, жінки похапливої, дурної в руках: «Невдашній, невдашній спекла: шко-ринка здулася». По-перше, обидва місяці болів... ніс. Вавка нарядилася ще в Києві та й досі не відрядилася. Вічно в мене що-небудь з носом! По-друге, двічі хворів на ангіну, з температурою, і теща лікувала мене пілюлями од різі в животі. Маєш! По-третє, Михайлика й Охтанасія-приймака (це – в Шилівці) поносив кінь, та так, що хлопчик прибіг додому весь у крові й з перев'язаною рукою, а дід прилямав з подраною нікою і повредьонним, як він висловився, протезом. Коли я оглянув сина, обмацав усе тіло, то полегшало – все було ціле, – але серце ще довго боліло від думки, що все могло б бути набагато гірше, бо віз міг би перекинутися не від них, а на них... І, по-четверте, ждав-ждав Петі Засенка, написав йому листа, а він навіть не відповів і не приїхав. Чи не сталось з ним чогось, не доведи Господи? Одне слово, їв я жданики – заняття нудне. Це – мої болі.

Справжню поезію дарує мені молоденька осінь. Соняшники зрізали, і той соньок (так у нас кажуть), що завжди буцав мене по голові, як я їхав удосвіта на Псьол, уже не б'ється, а дряпається функою. Осталися на городах самі полозки сояшничані. Колись я їздив на них верхи й кричав: «Нью-о-о!» Коли це було...

Копують і картоплі, майже без бадилля вони – висушила суша. Зеленіє й бугриться на голих грядках тільки редька, порепана, твердолоба й живуча, як начальство. А оце недавно кружляв над селом журавлиний ключ. Видно, загубили котрогось журавлика, бо довго й тоскно курликали. Я саме тесав короб на вікно, покинув і сидів на спориші посеред двору, задравши голову, а тоді зболіла шия, то ліг – так довго кружляв той ключ.

Алеки із сусідніх хат уже полетіли. А до того лелеченята вчилися літати. Утішна й люба це картина, коли лелеченята підплигують у гнізді й махають крилами, пробують: понесуть чи не понесуть. А в самих дзьоби чорні й ноги чорні. Доки долетять у теплі краї, почервоніють, і лелеченята стануть уже лелеками...

Ліс цього року бідненький: немає голоду, не ятриться червоно на узліссі, як жарок у багатті; немає й грушок та кислиць, нічим поласувати проїжджому рибалці. На луках удосвіта туман, як вода, блищить проти старого місяця, а над річкою він аж стовпами стоїть, вище лісу ті стовпи. Ніщо не клює, крім лящів та коропів. Коропи потужні, як і торік, рвуть жилки, мов павутину. Один рибалка присягався, що бачив, як на Кулининому (це яма) викинувся короп сторчма, а на бороді жилка з грузилом теліпається. Бреше, анахтемський, але ж гарно.

Днів з чотири тому був добрячий лящаний кльов. Я витяг аж сім: п'ятьох лящів і двох підлящиків. Засолив, прив'ялив і заходився коптити. Зробив піч у кручі, навозив з Духової (низинка так зветься) трухляві вільхи – і закурло. Я метався в диму, як Мефістофель, роздмухував жар, утирав сльози, давився димом, бігав до вудок, бо саме клювало, рвав голірuch траву, щоб прикрити димохід, де чаділи й червоніли лящі, а над цим пеклом кружляли гайворони й кричали зловісно, аж насмішувато, наче проорокували, що лящі підпечуться й діла не буде. Подошли б вони! Бо так і сталося...

В селі удень глухувато: роботи людям багацько. Зате ввечері воно оживає. Починається з клубу. Приходить зав. (недавно закінчив культосвітній технікум і тепер веде культуру на селі), закручує магнітофонну стрічку, щодня одну й ту ж, і тоді над Мануйлівкою, цим щирим, майже старосвітським українським селом, чути: “А нам все равно, а нам все равно...”. Це перша. Друга: “Што жье будит щеловеком через десять тисич лет?..”. Третє: “Толи дождик, толи

снег, толи будит, толи (разом) нет”...; четверте: “Афррлята учаца летать, афррлята учаца летать...”. Тоді все спочатку. І так щодня, до отупіння, до одуріння. Мимоволі почнеш думати, як бичок, дивлячись на полум'я: що ж буде з людиною через десять тисяч років?

Затим відчиняється кафе – цей притулок для мануйлівських п'яничок. Туди збираються: місцевий електрик, будівельники з Ростова, Петро Мороз, мисливець і п'яничка (його жінка кухарить у кафе), горбатий чоловічок у чесучовому піджачку, нап'ятому на спині, як на сучок, в брїлі з дірочками й білих, заляпаних багном брезентових черевиках. У всіх немає грошей, і всі вже п'яні. Горбатий каже: “Посмотри на меня унімательно. Не веріш, што я в шахте работал? Токо унімательно посмотри...” А що дивиться, як і так видно: горбатий. І в шахті він, звісно, не робив, туди таких не беруть. А, бач, пишається!

Мисливець Петро тримається рукою за одвірок, хилиться на ногах, як маятник, сміється залізними зубами, добряк такий, і бурмоче: “Нічого, ми ще побачимо”; електрик не п'яніє і каже, підходячи до всіх по черзі: “Добав сорок копійок”; будівельники з Ростова розхристують на татуйованих грудях сорочки, курять, матюкаються крізь зуби один на одного й цідять: “Ладно, ладно... Разберьомся потом”. Видно, щось украли й не поділили.

А це пішла селом чутка, що десь поховали чоловіка, тоді згадали, що в жакеті у нього зосталася ошадна книжка. Пішли одкопувати могилу. Одкопали, а покійника нема...

Баби вірять і кажуть: “Ай-я-яй, ти ж подумай...”

А вчора їздив я рибалити на ніч. Місяць великий і червоний над лісом зіп'явся. Такий червоний, що аж моторошно. На землі чорно стало, дерева як мур. Вода спершу блищала, тоді вкрилася туманом і перестала. Била близна, велика хижа риба, чмокали сомки, тоді все стихло: вода стала швидко прибувати. Я вудив з човна, а мій напарник, фізрук із школи, – з гатки. Чую: їсть. Чвиркає помідорами так, що аж зернята у воду летять, тоді, не пережувавши, питає: “Ти, Михайлович, не чув, що в Кременчуці один єврей і єврейка продавали пиво, заражене факком? Подумай, скільки ж це людей заразилося, га? Сотні. Скільки у бочці бакалів, га?.. Забрали обох”.

Дрібниці, дрібниці. А ліс красується проти місяця, піщана коса висвічує воцано. Вода несе латаття, гілля, паліччя – з берега накрала. І думав я: немає, мабуть, конкретного, загального смислу життя, загального для всіх, а є для кожного свій на цьому прекрасному лиці вічності. Для кожного свій смисл, бо кожен знає, що він не вічний, і кожен хоче чогось свого – великого чи малого. Мабуть, кожному здається, що – велике. Прекрасна омана.

От і вся, як любив кінчати твір Основ'яненко. Не мудро і не лукаво.

Бувай же здоровий, мій любий цибатенький лелеко. Нахилися ж, я обніму тебе за плечі. Отак, отак...

Гр. Тютюнник

Вітай усіх наших гарних хлопців.

20.VIII. 70 р.

Мануїлівка [14, с. 107–110].

Не один із дослідників указував на близькість прози Олеса Гончара і Григора Тютюнника, на виразну спільність їхньої творчої манери. Дехто пробував ставити на ваги ці два українські таланти, пророкуючи їм тривале – одні (їх багато) – чи коротке – інші (їх жменька) – майбуття. Тим, хто всюди шукав розбрату, хто доскіпувався, чия проза довше житиме – романіста Гончара чи повістяра та новеліста Тютюнника, в щоденниках дано мудру відповідь: “Бідна душа, ніяк не втямить, що вічність – вона велика, місця в ній вистачить усім. Була б тільки Україна та вижило б людство...” (12 березня 1991 р.).

З приходом у суспільство, яке страждає на духовний сморід, таких світлих і мужніх особистостей, як Григір Тютюнник, починає розквітати гуманістичне мистецтво, що уславляє й пропагує добро, правду, любов, шану, повагу, справедливість, а з ним “пробивається крізь вапняки догм жива творча думка” (28 вересня 1974 року), нове філософське буття, укорінене в саму товщу народу, в саму його душу й тіло. Цей майстер пера, мозильною працею народжуючи кожен твір, гарячою кров’ю пишучи кожен рядок, крізь світлий розум і чуйне серце пропускаючи кожне слово і кожну фразу, сміливо виступав проти псевдолітератури. Принцип “Ні дня без рядка” – не для нього. “Ні дня без творчої муки”, “Талант – крапля здібностей і море праці”, “...написати таку книжку, щоб читач навмисне розтягував читання її на довше, малював недочитані сторінки і думав радо: ще є, ще й на завтра зостанеться” [1, с. 63] – ось кредо Тютюнника. “У сучасної літбратії, – пише він

у щоденнику, – правила жорстокіші до мистецтва: ні дня без оповідання, ні дня без повісті, ні місяця без роману”. “Втомився я дивитися, брате, “окрест себя” теє, – читаємо лист від 1 січня 1978 року, який є логічним продовженням щойно цитованої нотатки, до письменника-земляка Феодосія Рогового, – як швидко, охоче, навіть пожадливо кинулися ті, що звалися недавно “молодими”, до шаплика; чую навіть, як вони хекають, як похрюпують сито, видаючи – книгу за книгою! – свої пусті, похапливо (момент!) написані “оповідання”, “повіді”, “романи”... Слава Богу, що не дійшло хоч до епопей!

Не знаю, не збагну, як можна навернути душу, як рука підіймається писати про ніщо? Як можна вмотивувати це психологічно? Ну, графомани – там зрозуміло. Ці завжди писали аби писати. А то ж і люди з іскрою божою покотилися з гори, як гнилиці з груші, що росте на косогір’ї. Словесний потоп! Лижуть, плетуть, клепають, зшивають ковдру зі старих клаптиків, як старці, потім збувають це шитво на полиці магазинів, а собі купують машини, хати, заводять поточні рахунки...

Оце й називається гниттям!

Отже, роблю собі висновок, ота московська постанова про “вимогливість” критики була спрямована проти хорошої літератури, зокрема і найдужче на Україні, вона звела проти неї греблю, профіла для спекулянтів обвідний канал і туди пішов увесь бруд білалітературний. Отакий жах трапився...

Чому це робиться лише на Україні милій? – питаюся я. А відповідь проста: треба, щоб українці самі одвернулися від своєї літератури (і від слова, між іншим), бо хто ж читатиме, хто гребтиметься у смітті? А тим часом – ось вам прекрасний Шукшин, Распутін, Астаф’єв, Биков, “отчаянно смелый” “Дом на набережной” і т. д. і т. п. Читайте! Учїться! Но не смейте! Тепер дивїться самі, хто ми і що таке ви!! Розумно і підступно... [14, с. 161–162].

Ті, хто знав Григора Тютюнника, співпрацював із ним, товаришував, приятелював, просто спілкувався чи хоч раз зустрічався, говорять про порядність і скромність цієї людини в усьому: не прагнув влади, не просив редакторів, аби друкували його, не популяризував себе, не замовляв рецензій, а тим паче сам не писав їх на свої твори, як це часто трапляється серед літераторів, не увічнював себе за життя в енциклопедіях, шкільному і вишівському курсах історії українського

письменства. Усі пропозиції стосовно возвеличення власного імені він сприймав із застереженнями, навіть якимось образливо, пояснюючи, що є майстри слова достойніші. Можливо, Тютюнник не хотів ставати в один ряд слави з тими, хто марив нею і як міг – зазвичай нечесно, цинічно – домагався увінчання найвищими державними республіканськими і всесоюзними лаврами. Літературознавець, краєзнавець Петро Ротач, який укладав літературний словник Полтавщини, звернувся до Григора Михайловича, щоб надіслав матеріали про свій життєпис і доробок, на що той у листі від 23 травня 1964 року відповів: “Щодо біографічної довідки, то в мене думка така: рано мені ще пхатися в словник” [14, с. 86]. Через два роки, після чергового нагадування Ротача про своє давнє прохання, Тютюнник надсилав 3 червня 1966 року з Мануйлівки, де відпочивав або, як він каже, “працював помаленьку”, до Полтави листа, у якому повідомляє: “Тепер про автобіографію. Хіба та, що у книжці, не підходить? Якщо ні, то напишіть хоч коротенько, яка саме автобіографія Вас цікавить? Може, мені накидати вільно, так би мовити, а Ви вже самі виберете, що треба?” [14, с. 95].

Аскетична вимогливість, прямо-таки нещадність до себе як письменника і громадянина давала право Григорові Тютюннику робити зауваження будь-кому з чиновників, друзям, товаришам, старшим за віком людям чи молодшим побратимам по перу. Не зле, не мстиве, а правдиве слово Тютюнника розуміли і сприймали навіть ті, кого воно зачіпало за живе, кому воно гірчило.

“Поганий роман написав ти, Володю...” – сказав Григир Михайлович Володимирові Дрозду, коли прочитав його “сільський” роман “Люди на землі”. Автора твору, який був спокійний за своє “дитя”, якому воно подобалося, це спочатку шокувало, а потім, прозрівши, він погодився з такою оцінкою і жодного разу не перевидавав його (див. [1, с. 266–270]).

Євген Гуцало пригадує, як осіннього вечора зателефонував Григир і повідомив, що ознайомився з його останньою книгою. З трубки летів схвильований, розгублений і сердитий голос: “Так писати не можна! Нема жодного оповідання! Це тільки слова! Спостереження розумненького чоловіка, якому нічого не болить. Це тільки фіксація фактів... Раніше ти був письменником, а в цій книжці я знайшов тільки три непогані оповідання... Три живі образи... Тепер я залишаюся сам... Раніше я думав, що вдвох, а тепер залишаюся у самотності...” [1, с. 232]. Самотність, само-

жертвність спалювала, з’їдала письменника, але інакше він жити не міг, переступати принципи, які сповідував, – не його мораль, не в його характері.

Викликала відразу в Григора Тютюнника літературна показуха, яку в брежньовську епоху культивували письменницькі вожді та їхні соратники (Василь Козаченко, Богдан Чалий, ін.), котрі думали не про високу місію красного письменства, а про власну кар’єру, боялися втратити дармове корито, знищували небезпечне для них вільнодумство, шантажували чесних творителів і служителів культури, пускаючи в хід обмови, брехню, пересмикування, ішли потоптом на все живе, сміливе, нове, неординарне (27 грудня 1975 року). Він прямо у вічі, без будь-якого страху, сказав цим інтриганам на засіданні парткому Спілки, “під хмелем бувши”, що “літератури в нас нема, її погубили, і треба скликати спеціальний з’їзд та виявити винуватців” [там само], тобто притягти до відповідальності всіх козаченків, чалих і їхніх поплічників. Тютюнник кинув виклик не тільки горекерманічам Спілки та їхнім підспівувачам, а й усім “творчо-безпомічним кар’єристам, заматерілим чиновникам, які не вміли або давно розучились писати”, сміливо заявивши, що ми маємо українську літературу й українську антилітературу. Остання, як говорилося тоді пошепки, мала хвалити начальство в доступній для нього художній формі [1, с. 269]. Знаменно, що гірку правду мовлено тоді, коли країна з рапортами про досягнення на всіх фронтах ішла назустріч черговому з’їздові партії, а письменники виконували вельми важливу й почесну місію, покладену на них недремними стражами ладу, далекоглядними керівниками радянської держави, – оспівували у своїх творах село, яке нібито вже майже зблизилося з містом, повністю окультурилося, а як насправді, то не вилізло з вічних злиднів, рабства, непосильної фізичної праці, що виснажувала здоров’я, забидала сили і – будьмо одверті – дешево оплачувалася.

Олесь Гончар, виявляючи симпатію до Григорія Тютюнника й цінуючи його письменницький хист за найвищою міркою, зауважує, що поділ, про який іде мова (на літературу й антилітературу), існував у всі часи: “Був Яновський, – занотовано в щоденнику 2 грудня 1994 року, – і був Собко. Був Григир Тютюнник і був графоман Хорунжий”. Він радить авторам п’ятитомної “Історії української літератури” обов’язково вирізняти з-поміж великої армії письменників людей творчих,

талановитих і пустопорожніх балакунів, зятятих ортодоксів, не заганяти весь літературний процес у рамки штучно зліпленого соціалістичного реалізму. Цей метод, на думку Олесь Терентійовича, – вигадка критиків, догматична теорія соцсхоластів. Усе розумне, цікаве, корисне він пропонує не протиставляти, а, навпаки, злютовувати в єдиний духовний організм. З цього приводу принципово важливим є запис від 11 серпня 1993 року: “Читаю давню китайську поезію і не перестаю захоплюватись: скільки в ній людяності, правди почуттів, витонченої художньої грації!..

Григор Тютюнник, І. Касумов і Олесь Гончар

Мимоволі асоціації йдуть до сучасної нашої літератури. Ось ті, хто найбільше вчора ганив діаспору, сьогодні перші розбивають лоби в поклонах перед нею. Заслуги діаспори, особливо в науці, в збереженні національних цінностей, справді величезні. А от коли інститутські флюгери протиставляють діаспорну творчість всьому, що творилося тут, в Україні, то хіба можна з цим погодитись? Ніби й не було в діаспорі своїх графоманів, кон'юнктурників, все, що писалося там, – самі вершини, а що творилося тут – нічого, мовляв, не варте. А геніїв, рівних Тичині й Довженку, все ж таки там не з'явилося! Багряний, Теліга, Орест і Ольжич, Юрій Липа – це справді великі набутки, як і О. Олесь, Винниченко (надто ж ранній), але для чого їх протиставляти Рильському, чи Григорові

Тютюннику, або В. Землякові, чи Ф. Роговому? Не протиставляти треба, а єднати все достойне в сильну велику національну літературу – ось що треба Україні...” Прикро лишень, що й до сьогодні між материковою Україною та діаспорою немає згоди, про яку мріяв Гончар, що й досі не створено єдиного правописного кодексу – потужного консолідувального чинника нації – для всіх українців світу, не виформувано уніфікованих норм літературної мови, крається серце, що не злітаються в Україну розвіяні по чужині її сини та дочки, страшно стає від того, що її рідні діти покидають свої оселі й шукають “другого Дніпра”. Боліло б це великим українцям Олесеві Гончару та Григорові Тютюннику, якби вони були сьогодні поміж нас.

Сміливість, принциповість, непокірність, безкомпромісність дорого коштували Григорові Михайловичу. Його ніколи не обирали членом правління Спілки, не делегували на письменницькі форуми, йому не раз погрожували виключенням зі Спілки, зняттям із роботи, його примусово-добровільно запрошували на різні спілчанські та партійні зібрання й “виховували” там за те, що ображав (а якщо говорити відверто – різав правду в очі) Богдана Чалого, Василя Козаченка, Миколу Рудя, Олександра Леваду й інших (див. листи від 17 грудня 1993 року, 27 грудня 1975 року)².

Аби уникнути голослівності, наведемо деякі добути Віталієм Ковалем з архівів спілчанські документи:

Протокол №5 засідання правління Київської організації СПУ від 11 жовтня 1973 року.

СЛУХАЛИ: Ю. Збанацького про негідну поведінку члена організації Г. Тютюнника, який у нетверезому стані образив старших товаришів.

Г. ТЮТЮННИК: (просить вибачення за свою негідну поведінку і присягає, що нічого подібного з ним в майбутньому більше не станеться).

Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ: Поскільки Г. Тютюнник глибоко переболів свій вчинок і дав обіцянку, а також зважаючи на його молодість і безперечну талановитість, пропонує не ставити питання про виключення його

² Такі погрожування-тяганини по кабінетах, констатус Гончар, призводили і в період українізації, і в добу культу особи Сталіна, і в часи застою до винищення не лише окремих людей, а й цілого народу: “УНР винищувалась українськими військами Ю. Коцюбинського, Щорса... Одні діячі падали від рук наступних, одні партизанські загони винищувались іншими, але новішими. Панас Любченко виступає громадським обвинувачем на процесі “СВУ”, вимагає суворої кари українській професурі, вченим – “мозкові нації”, а невдовзі, в 1937-му, у відчай розстрілює дружину, і сина, й себе... Скрипник критикує Хвильового, Курбаса, вони гинуть, і гине він сам. І так від 20-х років – до Григора Тютюнника і Василя Стуса...” (23 листопада 1988 року).

з наших лав, але догану з останнім попередженням запишемо, щоб запам'ятав цей день і в майбутньому не ганьбив почесного звання радянського письменника.

До цієї думки приєдналися Іван Ле, Іван Цюпа, Арсен Іщук, Віктор Міняйло.

І. ЛЕ: Я гадаю, що наша розмова про поведінку Г. Тютюнника настільки вплинула на нього, що догани можна і не записувати, а просто попередити. Що в разі повторення подібного він буде з членів Спілки виключений.

Цю нову пропозицію підтримують Іван Цюпа, М. Ігнатенко, Ф. Маківчук, А. Іщук, Ю. Збанацький.

УХВАЛИЛИ: Засудити негідну поведінку Г. Тютюнника і суворо попередити його, що в разі повторення подібного вчинку одразу ж ставитиметься питання про його виключення.

Протокол №3 засідання правління Київської організації СПУ від 20 травня 1975 року.

Присутні із 47 членів правління – 32.

Порядок денний: ...5. Персональні справи М. Руденка та Г. Тютюнника.

СЛУХАЛИ: Ю. Збанацького про персональну справу Григора Тютюнника. Давно всім відомо, що Г. Тютюнник зловживає алкоголем, а випивши, приходить до Спілки і ні за що, ні про що ображає товаришів. Письменник він, безперечно, талановитий, і ми повинні зробити все для того, щоб талант той не згинув. Свого часу, не без певних сумнівів і вагань, ми пішли йому назустріч – дали творче відрадження на Донбас. Довір'я наше він тоді виправдав – видрукував добрий нарис про шахтарів. Зараз він знову подав заяву про творче відрадження. Ми хотіли йому допомогти, викликали на засідання секретаріату, щоб серйозно попередити його щодо випивок і задовольнити його прохання, але на секретаріаті він повівся нетактовно, визивно і відмовився від своєї заяви на творче відрадження. Після того, випивши, з'явився і образив керівництво Спілки. Настав час знову серйозно говорити на засіданні правління про поведінку Г. Тютюнника. А наша думка така: що якщо Г. Тютюнник не візьме себе в руки, ми змушені будемо ставити питання про неможливість дальшого перебування Г. Тютюнника в наших лавах.

Г. ТЮТЮННИК: Я не мислю свого життя поза Спілкою. Як письменник, я хочу працювати й писати. Але весь час я

відчуваю за своєю спиною недобррозуміливість, чийсь руки весь час ставлять мені перетинки на шляху до друкування моїх творів. Може, від такого настрою я і н'ю. А так я міг би взяти себе в руки.

В. ЗЕМЛЯК: Розмова про чийсь там руки – то пусте. Не треба ображати людей, то й ворогів, якщо вони є, хоч я в те не вірю, – поменшає. Ви талановитий письменник, але талант ваш під серйозною загрозою, ніхто не закриває перед вами дверей редакцій і видавництв. Справді добрі ваші твори частенько з'являються друком, а неповноцінне – воно в кожного буває – то вже незалежно від автора ніхто друкувати не буде. Кінчайте з своєю розбещеністю, бо і талант згубите, і поставите себе поза нашим колективом.

Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ: Здається, В. Земляк сказав по даному питанню за всіх. Є пропозиція суворо попередити Г. Тютюнника і, в разі продовження подібної поведінки, ставити питання про подальше перебування Г. Тютюнника в членах організації.

УХВАЛИЛИ: Суворо попередити Г. Тютюнника про те, що коли він не покине пиячити і в нетверезому стані ображати своїх товаришів, буде поставлене питання про можливість подальшого перебування Г. Тютюнника в членах Спілки письменників (цит. за [5]).

Наразі варто процитувати і витяги з досліджень літературознавців, які цькували Тютюнника й нищили його творчість. Віталій Коваль у статті, присвяченій загадці смерті митця, майстерно “змонтував” цей сюжет горезвісної критики, з якого видно, що стріляли в письменника і рядові вчені, і науковці найвищого рангу, як Михайло Шамота. У праці “За конкретно-історичне відображення життя в літературі”, аж надмірно “оснащений” рішеннями ХХІV з'їзду КПРС, ученням Володимира Леніна про партійність літератури і мистецтва, положенням Фридриха Енгельса про реалізм як зображення типових характерів у типових обставинах, про конкретно-історичне відображення життя в його революційному розвитку, цей академік чималенько місця відвів невгодному режимові Григору Тютюнникові: “...тенденція протиставлення села місту, причому села, яке існує лише в їх уяві, а не на землі, поезіяція села як душевного притулку самотньої і знеможеної в міській суєті людини, як джерела національної свідомості і т. ін. пробиває собі дорогу в поезії. Де завуальовано, у формі

зітхання і загадкової журби, де й відверто, з торжеством щойно відкритої істини.

У прозі все намагаються припасувати до людських образів, до настроїв і вчинків людей. Ось, для прикладу, оповідання Григора Тютюнника “Оддавали Катрю”. Віддавали сільську Катрю за міського хлопця. І приїхав молодий на весілля в село. Тут-то й почалися його муки. Звичай він не знає, для чого вони, не розуміє. Все йому у весільному обряді чуже, і відчуває він себе тут скучно, ніяково, чужим на власному весіллі. Зате односельці Катрі – на святі. Весільне дійство і пісні об’єднують їх в одну сім’ю, тут забуваються вчорашні сварки і давнє ворогування. Критик з журналу “Жовтень”, відчувши підтекст твору, не такий, правда, вже й глибокий, поставив, як кажуть, крапки над і. Він підкреслює, що вся весільна церемонія справді здається женихові з міста “комедією”, а традиційне “тірко” – вже геть нестерпним “язичництвом”. Виправдовуючи “жениха”, він пояснює, що йде це в нього зовсім не від злої вдачі, а від зубожіння духовного, від того елемента впливу міста, який нібито послабив відчуття кривого зв’язку одного з одним” [11, с. 87]. Критик критикові різниця, бо хтось пише на чиєсь замовлення, а ще хтось виливає власну думку. Про оповідання “Оддавали Катрю” Іван Дзюба іншої думки, яка, слід сподіватися, збігається з авторським задумом: у ньому правдиво, колоритно й дошкульно змальовано молодого, його “мамашу” і друга “з городських”. Рабське, хамське безкультур’я в них зникає, коли наслухалися сільських пісень, “щось-таки прокинулося в їхніх задубілих у “безпережитковості” душах, трохи замуляла їм маска чванькуватості, якась крапелька розчуленості загніздилася” [1, с. 247–248]. Отож, по-різному дивляться Шамота і Тютюнник на життя, тому й видається воно їм неоднаковим: один бачить у традиціях народу, вчинках людей сувору і гнітючу прозу, якісь пережитки, інший – розквітлу поезію, духовну базу. Критика й письменника може розсудити читач. Певні, що він на боці автора книг оповідань, повістей і новел, яких не треба рекламувати й пропагувати, вони знайшли почесне місце в нашій літературі. Про інших критиків говорити не будемо. Є з-поміж них і ті, які усвідомили свою провину перед митцем і замолвили її тим, що написали нові розвідки про

чарівний світ тютюнниківської малої прози і про самого автора як знакову постать в українській культурі.

До Тютюнникового слова було приставлено жорстко-прискіпливу сторожу. Цензори одержали відповідальне завдання взяти його під особисту опіку, тримати під мікроскопом кожне його речення. “Оповідання (“Кізоньку”) в журналі зняли з другої верстки, – лист від 29 вересня 1978 року до дружини Григорія Тютюнника Олени Федотівни Черненко. – *Чиїсь руки дуже й дуже, жорстко, чую, стискають мою шию. За кожним моїм рядком стежить чиєсь вандалає око... Вибране уже півмісяця читають і перечитують у тій же цензурі. Звірили все з попередніми українськими виданнями, тепер звіряють з російськими книжками, шукають чогось. Тобі легко уявити тепер, як я себе почуваю. А ще ж треба і працювати: думати, відчувати, шукати душевної рівноваги, забуватися, щоб було слово і світло на папері.*

Розпачу немає. Просто дають душу. Треба терпіти і тікати в роботу” [14, с. 164]. Та і в ній він не знаходив порятунку, бо мусив часто чинити не так, як підказували розум і серце, а так, як вимагали обставини, як диктувала соціалістично-комуністична система з її консервативною ідеологією й догматичними законами.

В іншому листі – до Ніни Павлівни Дангулової, яка переклала російською мовою багато творів Тютюнника, – наведено цікавий діалог Григора Михайловича з Олесем Терентійовичем про цензурні утиски:

О. Гончар питав у мене про дніпровське видання: “Це воно що – вибране?”

“Перебране”, – відповів я [14, с. 165].

Тютюнник, проте, не корився долі, мужньо терпів нелегкі її випробування. Та все це не минало безслідно: письменник ставав щодалі замкнутішим і самотнішим, частенько заглядав у чарчину, шукаючи в ній розради. Але навіть у нетверезому стані, записано в щоденникові 13 вересня 1974 року, після важкого мовчання в нього “вихоплювались блискавки мислі, блискавки дивовижної ясності і разючості. Бездонна психіка людська. Загадка глибин”, – робить для себе такий висновок Гончар.

Григір Тютюнник мав ще одну велику чесноту – рідко коли помилявся в оцінці

письменників та критиків³. Він терпіти не міг графоманів, тому що не просто користувався мовою, а надмірно вимогливо ставився до себе, проникав у таїну кожного слова, звороту, які виводив пером, довго й прискіпливо шукав їх у мовному безмежжі, а коли знаходив, то ретельно й майстерно шліфував, обробляв, приміряв спочатку до невеликого контексту, а потім уже до всього твору. Ця любов до рідної мови передалася йому від брата Григорія Тютюнника – автора славнозвісного роману “Вир”, від матері й односельців. Поклинемося на нотатку, датовану 21 березня 1980 року:

Якось Григір читав другові листа від матері.

Вислови такі:

– Помідори червоніють у небо...

– Земля така ще холодна, хоч сама її грій...

Таке мислення. Поетичне сприймання в самім роду – навіть чи не генетична властивість?

З джерела розповіді Ганни Михайлівни про село, сусідів, родичів, знайомих, чоловіка-інваліда Охтанасія черпали снагу багатовікі Тютюнникових друзів. Вони, слухаючи Григорову матір, зримо уявляли далеку від Києва полтавську Шилівку, з її смішними й радісними історіями, з можливими тільки там різними okazіями, насолоджувалися красивим зінківським говором, уродженою майстерністю снувати слова, як намистинки, а ще вони схилилися перед мудрістю й мужністю цієї жінки, яка рано овдовіла, залишившись із малим сином на руках, пережила страшну трагедію дружини ворога народу, перед працьовитістю цієї селянки, котра, як сказала поетка Наталя Баклай із Лубен, землячка Григора Тютюнника, виспівала свою долю в колгоспі на коноплях, на току.

Гончара цікавило, звідки в нашій літературі з'явився цей “женьшеневий кущ Тютюнників” [там само]. З автором “Виру” він навчався в Харківському університеті, пізніше листувався. У щоденниках про нього немає ніякої інформації. В архіві письменника збе-

реглося таке коротеньке послання від Григорія Тютюнника:

Дорогий Олеся!

Мені надзвичайно прикро, що я забув “Прапороносці”, але я був так схвилюваний зустріччю...

То ж прошу, друже мій, якщо це тобі не буде зайнятно – вишли мені на адресу:

*Львівська обл.,
Кам'янка-Бузька,
сш № 1.*

Від іжджаючи, я вивожу з Києва саме прекрасне: віру у міць і силу людської дружби.

Григорій

P. S. Пишу у вагоні. Трясе. Так що пробач [7].

Відомо, що Григорій Михайлович надсилав рукопис повісті “Хмарка сонце не заступить” університетському товаришеві, на той час уже відомому письменникові, аби він сказав своє критичне слово. Олесь Терентійович дав Тютюнникові цінні поради, толерантно натякнув на невірності, підбадьорив його. 15 березня 1955 року він послав з Ірпеня лист, який можна віднести до наукових розвідок, присвячених секретам письменницької праці:

Добридень, друже!

Одержав повість, одержав і “нагадування”... На жаль, не міг раніше прочитати рукопис, бо справді був дуже зайнятий.

Зараз оце прочитав. Що тобі сказати про повість? Багато є в ній такого, що посправжньому хвилює щирістю й глибиною почуття, драматизмом, поетичною схвилюваністю. Чудово написані пейзажі, багата народна мова (хоча інфінітиви на –ть: жить, пить і т.д. – звучать як нічим не виправдані діалектизми). І все ж в цілому повість справляє враження далеко ще не закінченого твору. В ній багато зайвин, особливо розтягнуті діалоги та “філософські” відступи. Діалог потрібен лише тоді, коли він допомагає розкривати характер або рухає дію вперед, в тебе ж він часто виконує лише інформативну роль. Скорочуй безжально все, що тільки можна скоротити, стискуй цілі абзаци в одну міцну фразу – від цього повість одразу зазвучить інакше.

³ Не зайвим буде процитувати таку щоденникову нотатку Олесь Гончара: “Львівські молоді журналісти надіслали мені свою газету “Поступ”, в якій гостро віддмагали свого самокоханого метра, автора прижиттєвих мемуарів, де він, не ждучи присуду вічності, вирішив звеличити себе сам ціною приниження своїх колег, з котрими з’їв не один пуд львівської солі...”

Небезталанний белетрист, він раптом уявив себе бозна-ким, ледве не рятівником нації. А ми ж його добре знали! Понад тоталітарними урвищами ступав завжди обережненько, завжди за когось цупкенько тримаючись... Свого часу я його, як і багатьох львів’ян, підтримував; хворобливо амбітний, він мені здавався щоразу кимось покривдженим... У мемуарах своїх плачеться, що Григір Тютюнник колись обізвав його графоманом. А може, був Григір і недалеко від істини? В таких речах він, здається, рідко помилявся” (7 вересня 1993 року).

З людських образів мені найбільш цікавими видаються Прошка й Оксана і майже всі ті, що виступають в повісті епізодично (Варка, дід Петрик та ін.). Родинна драма Федора Голуба могла б бути окремою повістю. Взагалі, композиційно повість не дуже міцна, вона “розвалюється” принаймні на дві зовсім різні частини: Федорова драма і Оксанина... Однієї з цих історій цілком було б досить, щоб показати оту “хмарку”, що “сонця не заступить”. А так хмарка розростається в непроглядну тучу, за якою сонця зовсім не видно. Взагалі, картини горя тобі даються набагато краще, ніж картини сонячні, мажорні. А малювати світле теж необхідно, бо воно є в житті, і його немало, і воно допомагає людям навіть у горі...

Ось коротко про ті враження, які в мене викликала повість. Прошу не дивитись на ці зауваження як на якийсь остаточний “присуд” – щоб об’єктивні оцінити твір, його повинні прочитати принаймні кілька різних людей.

Загалом повість, по-моєму, варта того, щоб над нею терпляче, на совість попрацювати. Раджу уважно поставитись до зауважень “Дніпра” – там люди хоча й молоді, але толкові, поганого не нарадять.

Бажаю здоров’я і успіхів у роботі.

Ол. Гончар

15. III. 55

Ірпінь [2, с. 84–85].

Знаємо й те, що Олесь Терентійович написав передмову до “Виру”, коли твір виходив у Москві в “Роман-газеті”. У ній він характеризує Григорія Тютюнника як цілком самобутнього письменника, митця зі своїми свіжими барвами, власною поетикою, своїми оригінальними знаннями й баченнями світу. Корінь і міць “женьшеневого куща Тютюнників” – у феноменальній чутливості до влучного народного слова, до співучої краси української мови, у вмінні вихопити мовне багатство з вуст народу-словотворця і зберегти почуття міри художнього тону, у ясності стилю, правдивості, природності розповіді. Жаль лише, що талановиті від природи й вельми працьовиті брати Тютюнники, сини мудрого й чесного українського селянина, якого знищила сталінська репресивна машина (у 1937 році заарештований, відправлений на Сибір, 1957 року реабілітований посмертно за відсутністю складу злочину), істинні патріоти України передчасно пішли з життя й осиротили нашу літературу: Григорію здоров’я підірвала вій-

на, Григора довела до самогубства жорстока совкова імперія.

Найбільше в щоденниках Гончара “траурних” тютюнниківських сторінок. Про смерть Григора Михайловича згадано вісім разів. Звістка про те, що письменника, який не так давно гостював у його родині, вже немає серед живих, просто приголомшила Олесь Терентійовича: “Великий це для нашої літератури удар, – напише він 6 березня 1980 року. – Адже пішов автор творів класичної вартості, відійшов з поля битви наш український Шукшин”. Збігло два дні – і з’явилася нотатка про чутки, пов’язані із самогубством видатного повістяря й новеліста, якими повнівся Київ, про передсмертну записку-фразу “Домучуйте інших, а моє все спалить” (за іншою версією, “Доїдайте інших...”, “Домучуйте когось другого...”, “Помучте іншого...”). Гончар занепокоєний тим, що на цю самолюбиву і вкрай емоційну людину навіюють чад пригніченості й депресії ті, кому це вигідно або хто хоче обов’язково помститися (хоч і мертвому) Тютюнникові, приписують йому “білу гарячку”: “Це щоб і в могилі поганьбити, принизити. Нема меж цинізму й підлості!” Через два тижні – 21 березня 1980 року – автор “Щоденників” зробить нотатку про надісланий йому лист, у якому йдеться про відхід у небуття Григора Тютюнника. Це послання (можливо, навіть цінний документ) збереглося в родинному архіві Олесь Гончара. Подаємо його з певними купюрами (не називаємо повністю імен нині суцільних добре відомих письменників, котрі, як зауважує невідомий адресант, розпорядилися архівом Тютюнника; одного з них звинувачено і в інших, як на наш погляд, то непростих гріхах):

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Загибло велике світле серце – Григир Тютюнник. Наша слава, гордість. До загибелі його вели старанно й задушевно навіть. Ви знаєте, що це людина до болю болючого вразливої вдачі, людина з оголеними нервами, і ви знаєте, хто його оточував, і те, що він бачив людей до денця душі, до найпотемнішого. Те бачення radoців йому не дарувало. А постійний сум, обурення, гнів. Ви знаєте, які правдиві й прями його оцінки були – безкомпромісні. І єдиною людиною інтелігентної душі серед усіх він називав Вас.

Так от. Минуло дванадцять годин, як перестало битися його серце, а любі “друзі”: <М., Д., Я.> з’явилися до розгубленої вдови – Людмили Тютюнник і вигребли всю

його спадщину. Полізли самі до письмового столу, рилися, напакували товстезного портфеля, а дружині Тютюнника залишили розписку. “Ми хочемо, щоб його спадщина не пропала”, – тому так квапилися.

Тепер, мабуть, <П. А.> вичитує не вельми приємні компліменти на його адресу та його друзів й вирішує, що пустити у вічність, а що – ні. Де ж Ви таке чули, щоб людину не встигли поховати, а її найпотаємніше вже розмотлюють?

Людмила Тютюнник – простодушна жінка з сліпим і глухим серцем. “Це ж його друзі, він би й сам їм усе віддав...”

Так от про друзів: <Я.> як тільк кілька років не покидав Григора і старанно спюював його. Він купував йому путівки в Ірпінь і не відходив від нього ні на крок. Його істинне ставлення до Григора – презирство, зневага і – чорна заздрість. Коли Григір писав “Клімка”, йому привезли й поставили в кімнату п’ятилітрову сулію самогону. Не знаю, чи цим, чи іншим самогоном його отруїли. Мені довелось рятувати його, бо почалися корчі, блювота, він кидався, немов несамовитий, але і в такому стані усвідомлював, що його отруїли. Жодної днини Григору не давали працювати в Ірпені. Коли він повертався додому в Київ, там теж двері його квартири не зачинялися.

Всі ті неподобства в Ірпені бачив <П. А.>. Чому ж він одним-єдиним словом не зупинив тих “друзів”? не наказав суворо залишити Григора в спокої?

Ви, очевидно, вибачайте мені тисячу разів, не знаєте абсолютно тих людей, яким тишнете руку, вважаєте неоганими, бо ж вони так мило й привітно вміють Вам усміхатися, такі вишколені вони, толерантні. Але вони розбещували дівчаток, влаштовували оргії, морально розкладали наших людей, наш народ. У них же нема нічого святого і дорогого в душі. Як же драгувала їх людина, яка те святе й дороге зберегла! Та ще найбільше драгувала тому, що бачила до найпотаємнішого їхні цинічні, спустошені душі. І найчорніша заздрість гризла їх.

Інколи Тютюнника напоювали, щоб посміятися над н’яним, над тим, як він буде ва-

лятися під парканом. Коли опам’ятовувався, каяття сорому у нього було страшне. Можна було сподіватися, що в такому стані він ось-ось накладе на себе фуки. А йому ще в такі моменти докоряли й соромили.

Сльози <Я.> – сльози Іуди, а те, що він базикає, ніби Тютюнника намагався багато років врятувати – чорна брехня. Якби він був би другом, то врятував би. Цей благодійник віддав йому навіть свою розвалену хату в селі, щоб Тютюнник там працював. Він топив торфом, приїжджав у Київ такий продимлений, чорний від гару, хворий. Адже замолоду він багато разів хворів на запалення легенів, і та хата знову його призвела до тяжкої хвороби. Не скажу ким, але <Я.> був “приставлений” умисне до Тютюнника. Дивно, але Григір про це знав. Щоправда, красень <Я.> даремне час не витрачав: учився й майстерності.

Звичайно, вони перед Вами за Тютюнникову спадщину вибрешуться, заговорять Вам зуби. А Ви, як інтелігентна, чесна людина, не здатна до підлоти, повірите їм, бо ж з такими чесними очима і таким чесним трепетом на вустах вони будуть Вас переконувати у своїй чесності.

Григір Тютюнник збирався писати роман про нашого сучасника, але про його задум розповісти можуть не ті, хто називають себе його друзями, а звичайна прибиральниця десятого корпусу “Ірпеня” – літня пенсіонерка. От наскільки Тютюнник був самотній серед “друзів”!

А самотності він не переносив. У сім’ї у нього теж була глуха самотність. І ніяких умов для праці він не мав ніколи. А він же який трудолюбний з натури своєї!

Дорогий Олесью Терентійовичу, хоч Ви й не всесильний, але хоч трохи допоможіть, щоб Григорове ім’я не наплюжили.

Присуджена премія – це продумане вбивство. Далі жити він уже не міг.

Вибачайте мені.

12 березня 1980 р.

Р. С. Але ж попри все він ніде не схибив словом своїм, не став проституткою, не зіграв фальшиво на угоду нікому.

Сильна душа була в нього. Зломил його, але не зігнули [8]⁴.

⁴ Цю подію у своїй інтерпретації подає і Віталій Коваль у праці “Загадка смерті Григора Тютюнника” (див. [5]): “Зранку, у перші ж години по смерті, стривожені хекали послали на квартиру покійного повноважену депутацію спілчанського департаменту, щоб висловити співчуття родині...”

Депутація прибула на місце... Висловила співчуття, і, децю розформувавшись, почала шарудіти... Нишпорили в квартирі, в цухлядах, пакували у валізи його рукописи.

Згорьованій дружині пояснювали: забираємо рукописи, аби не потрапили вони до ворогів, аби не сталося так, як було із щоденниками Василя Симоненка... Вивезли рукописи Григора Тютюнника зі згоди родини, залишивши їй розписку.

Ще до похорону вчинили контроль над його архівом. Чи нема там чогось крамольного? Чи не називає він у щоденниках імен своїх “доброзичливців”? Чи не пояснює причину його самогубства?

Автор цитованого листа, припускає Олесь Терентійович, «із близького оточення, бо знає про небіжчика багато». Невідомець звертається саме до Гончара тому, що покійний вважав його «єдиною людиною інтелігентної душі серед усіх». З анонімного послання довідуємося про причину самогубства: «Присуджена премія – процитуємо ще раз, – це продумане вбивство. Далі жити він уже не міг». Гончар чув і те, що Григор мовби «не збирався одержувати «піонерську» премію, бо вважав ... що то була б комедія, «реабілітація ні в чому не винного»». Ходила між людей і така думка: «Надто сильний і мужній був Григор Тютюнник, щоб позбавляти себе життя з-за якоїсь там премії чи образи» [5]. У смерті Тютюнника справді-таки багато темних плям. Не дуже, скажімо, в'яжуться версія про відмову від нагороди, якщо зважити ось на це інтерв'ю Григора Михайловича українському радіо: «... мені пощастило: у п'ять років я потрапив у сімейство вчителів. Там я вперше почув вірші Лесі Українки. Там же я прочитав «Лісову пісню», незабутню для мене від того дня, коли я розгорнув першу сторінку поеми. Потім уже, будучи дорослим, я вчитався в Лесю Українку так, як це належить кожній людині, закоханій у світ поезії. Мене найдужче хвилює драматургія Лариси Петрівни, її критика, її естетика. Тому це буде і правдою, що я схвильований врученням премії» [10, с. 602]. У радіоінтерв'ю, яке збереглося, письменник повернувся до книжечки «Климко» й процитував такі рядки: «...Я не хотів би, щоб хтось маленький – підліток чи

юнак – ішов по світлій своїй, але розореній землі, не хотів би, щоб хтось питав: «Тьотю, можна у вас води напитись?» А вона тягне воду з колодязя, дивиться сумними очима на хлопчика і каже: «Та тобі, мабуть, не водички хочеться, синку, а їсти. Зайди, у нас нічого такого нема, а картопля є». Потім у дорогу вона ще й вузлика зав'язала з картопелькою. Оцим людям, що так близько, на відстані серця, відчувають горе всього народу, я кланяюся сьогодні і присвячую їм найкращі свої почуття...» Це штрих із біографії Тютюнника, коли він 1942 року, рятуючись від голоду, два тижні ішов до матері в Шилівку з Донбасу, де мешкав у дядька Филимона і тітки Наталії, яка слідом за Григором, коли трохи налагодилося із залізницею, також приїхала на Полтавщину з крихітною донечкою на руках [1, с. 21].

Що ж до нагороди, про яку йшла мова, то вона, можливо, й насправду розчулила Григора Тютюнника. А може, він лише зіграв роль щасливця, а в душі затаїв образ на премієдавців, які поцінували його творчість аж ніяк не за тією шкалою, якої заслуговував: письменника треба було відзначити не республіканською премією імені Лесі Українки «за кращі глибокоідейні і високохудожні твори для дітей (книги «Климко» та «Вогник далеко в степу». – М. С.), що сприяють комуністичному вихованню підростаючого покоління», а Державною премією за книги новел і повістей «Зав'язь», «Деревій», «Батьківські пороги», «Крайнебо», «Коріння», які формують патріотичні почуття, естетичні смаки в дітей і дорослих. Аж через десятиліття прийшло

Була посмертна записка Григора Тютюнника. Про неї говорила майже вся похоронна процесія...

Але її нібито й не було. Як і в Миколи Хвильового (через півстоліття видали з схронів). Кілька слів встиг Григор Михайлович написати, кілька слів... Де вони?..

Торжествували хекали – все знов було під їхнім невстигнутим контролем...

Якщо комусь настане час помирати, зажакайте своїм близьким – нікого з чужих не допускати до своїх речей, записників, листів, навіть спілчансько-олімпійських хекалів. Бо перечислять своїми брудними руками, повіривають негідні їм сторінки, доженуть і затопчуть душу й за межкою, не дочекавшись ні дев'яти, ні сороковок». Григор Тютюнник вважав, що преміями письменників купують. Одному з молодших побратимів по перу він радив відмовитися від премії, мотивуючи це тим, що художнє слово вимірюється не нагородами й писати треба не заради увічнення себе лаврами.

⁵ Віталій Коваль пише й про те, що хтось із доброзичливців дорікав лауреатові, що не подякував за премію партії й уряду, на що «він тим «праведним» вітальникам кипув:

– Я ту премію одержувати не буду!»

⁶ Про «преміальні кампанії» маланчуківської доби саркастично розповідає Віталій Коваль у вже згаданій статті «Загадка смерті Григора Тютюнника»: «Понавігадувано було мізерних премій превелике мнозжество. Хоч малесеньку премію треба було заробити, хоч-хоч, аби виділитися, аби тебе помітили. Так зване «соцзмагання» по преміях в літературі. Апофеозом його щороку був лютий і березень. Пора так званих обговорень «на здобуття» різних премій, всеспілчанського ажіотажу, вселенського преміального фарсу. Неначе більше нічого й на світі не було: вся преса була захоплена тією «кампанією», метушилися, організовували на себе рецензії й відгуки, влаштовували витівки з невідкритими членами журі в «Енеї» і дома...

Хоча, чесно кажучи, майже всі знали, що там все уже давно вирішено, що премії наперед розподілені, погоджені в ЦК і КДБ, що черговість лауреатств аж ніяк не залежить від таланту чи від художнього рівня твору.

В останні роки життя Григора Тютюнника шикувалися облагопоєні партією і владою найрізноманітнішими преміями лауреати – Шамота, Корнійчук, Коротич, Чадий, Дмитерко, Собко, Подолян...

Шамоті повноважене журі присудило найвищу Шевченківську премію за книжку «Гуманізм і соціалістичний реалізм», в якій – шкода що ніхто її тепер не перечислює! – прозирало поліцейське наглядацтво над українською літературою. Корнійчук був облагороджений і ятьма Сталінським преміями і владно посягнув цей на Шевченківську. Дмитерко одхочив святу Шевченківську нібито за віршування, а насправді ж – усі бачили це! – за «яскравий памфлет проти Івана Дзюби «Місце в бою». «Видатний» публіцист Подолян – нібито за статті останніх років, серед яких найбільше переважив манускрипт на Антоненка-Давидовича «В ролі жебрака» [5].

справжнє визнання майстра слова: на могильний пагорб його “поклали важку Державну премію (посмертно), аби заднім числом ще раз продемонструвати свої великі турботи, виправдати себе чи ще раз прирівняти його до тих лауреатів, про яких нині й згадувати не хочеться” [5]. А можливо, того трагічного 6 березня 1980 року всі негаразди, невдачі, образи злилися до купи, вивели з рівноваги митця, і він накинув на шию зашморг. Це все, звичайно, версії і правди, мабуть, ніхто не знає й навряд чи довідається колись про неї. Залишається неспростовним той факт, що передсмертна записка була. Клаптик паперу, на якому закарбувалися останні Тютюнникові рядки, устигли побачити дружина Людмила Василівна, син Михайло і найближчий його друг Анатолій Шевченко. “Вона таки була – та записка: коротенька, не кожному зрозуміла, – зауважує у статті “Домучуйте когось другого...” журналіст Микола Тютюнник. – Але, звичайно, зрозуміла тим, хто не видер її з долоні жінки, аби долучити до “Дела”. Вони ж бо знали, хто завдав найбільших мук письменникові, чиє серце не витримало, і він годину тому вкоротив собі віку. Але кортіло декому перевести рейки на родину. І перевели б. Але...” (6, 11 грудня 1991 року).

Удова письменника добре запам’ятала одну фразу – “Помучте іншого...” – з передсмертного слова, яке забрала міліція. Про це вона сказала в інтерв’ю Русланові Новаковичу для газети “Дзеркало тижня”. Жінка свідомо й того, що це страшне послання адресоване чиновникам від літератури [5, с. 18].

Прохання автора цитованого вище анонімного листа, написаного кров’ю серця, не допустити паплюження Григорового імені – Гончар виконав. У цьому можна легко переконатися, перегорнувши щоденникову сторінку від 7 грудня 1991 року – розмову з Віталієм Ковалем із приводу статті “Загадка смерті Григора Тютюнника”, опублікованої в республіканській газеті “Молодь України”: “Написано не з любов’ю до Григора, – докоряє Олесь Терентійович не кому-небудь, а людині, якій безмежно довіряє, сумлінному дослідникові своєї творчості (ось де сентенція “Платон мені друг, але істина дорожча” в дії), – а з зеленою жовчю до Спілки письменників, її зображено як збіговисько кар’єристів, що тільки й думали про премії та як би ущемили Григора (нікуди, бачте, його не обрали). І

винна в його загибелі теж нібито СПУ, а не цькувачі, що всюди його оточували... Так-от цього Віталій не досліджує, не назвав і тих, хто рився в Григорових шухлядах одразу його смерті, невідомо куди й записники його зникли, а все валить на Спілку нашу нещасну...” Важко погодитися з цією думкою Гончара і водночас можна зрозуміти його як керівника Спілки, який понад десятиліття дбав про неї, жив нею, присвятив їй усього себе. Нам видається, що праці не бракує любові чи об’єктивності. Ії автор, як і має бути, на передньому плані вимальовує постать Тютюнника⁷, а вже потім десь на його тлі проглядається Спілка письменників, усі її “правителі”, які вважали за обов’язок спрямувати непокірного Григора Михайловича на праведну путь, зневажали його, розпикали, повчали, шпипляли, принижували його людську гідність. Одержимість Тютюнника в тому, що ніяк він не вписувався у спілчанський “колгосп”, у його рожево-блакитну літературу, у якій віддавалася перевага царствію секретарів обкомів і райкомів, голів колгоспів, дипломатів, архітекторів і художників, безликих “людей праці”; що “не згинався, не запобігав, не гоним, не прилаштовувався до постанов і передових статей, ненавидів пристосуванців і перекинчиків, підлабузників і фарисеїв” [там само]. Цей “колгосп” творив не Гончар, його породила система. Одна людина, хай і мудра, чесна, досвідчена, якою був Гончар, неспроможна викорінити всі його болячки, поламати всі стереотипи.

Віталій Коваль, на відміну від Олесь Гончара й інших письменників і літературних критиків, не погоджується з майже утрадиційною думкою, що Тютюнник є продовжувачем чи наслідувачем Стефаника, Косинки, Головка, що його мову можна порівняти з давньою гуцульською різьбою, що він схожий на Гоголя й Гегеля, на Шукшина, що він тільки й імітував старших братів. “А справжній живий Тютюнник, – слушно наголошує автор статті, до якої критично поставився Олесь Терентійович, – так і залишається непізнаним, непрочитаним, невивченим, неосягнутим” [там само]. Ця думка не втратила своєї актуальності й сьогодні, у дослідників-тютюнникознавців попереду багато роботи, аби збагнути подвижництво видатного майстра малої прози, розгадати феномен його творчості.

⁷ Григор Тютюнник шанував цього дослідника. Даруючи йому одну зі своїх книг, він написав таке щемливе побажання: “Щоб тобі, Віталію, так гарно булося у світі, як мені осінь любиться, і степ, і полин, і яруги, повні туману та тиші” (1.XI.1972) [4].

Мудру і праведну Гончарову душу завжди мучило те, що з-поміж живих немає самотнього прозаїка Тютюнника, що не зреалізував він себе на повну силу, а лише перетворився у вічну загадку таланту і вічну загадку любові. Вручаючи диплом лауреата премії імені Івана Франка Леонідові Рудницькому, професорові Пенсільванського університету, відомому перекладачеві, Олесь Терентійович з гордістю заявляє, що конференц-зал, у якому відбувалось дійство, знав великого Павла Тичину, неперевершеного Максима Рильського, ніжнього Володимира Сосюру, й журиться, що сюди ніколи не прийдуть дорогі його серцю Григій Тютюнник та Василь Симоненко: “А могли ж бути! Щодалі гостріше відчуваю їхню відсутність, і як бракує їх обох”, – записано в щоденнику 28 серпня 1993 року.

Нам імпонує ще одна нотатка, датована 12 грудня 1983 року. Це уявний діалог Олесь Гончара з Євгеном Сверстюком, котрий не бажав бачити всі складнощі життя, у яких творилася література, й ігнорував усе, що нетабірне. Не можна викреслити з української поезії Павла Тичину, Максима Рильського, Володимира Сосюру, Андрія Малишка, а з прози – Григора Тютюнника, Василя Земляка, Івана Чендея і ще багатьох, бо ж вони, твердить Олесь Терентійович, – цвіт нашого письменства, хоч і не пройшли тих таборів, які випали на долю Сверстюка, Калинця, Стуса, Черновола. У цих митців були інші – і теж до ката складні – життєві випробування. Їхня роль у процесі нашого державотворення непроминула, в українській історії вони займають почесне місце.

Так звані “траурні сторінки” щоденників містять інформацію про творчі досягнення письменника, про його плани на майбутнє. Дізнаємося, що за місяць до смерті Тютюнник заходив до Гончара після виступу перед учителями-заочниками, де читав “Три зозулі з поклоном”, і залишив це оповідання Олесеви Терентійовичу з надією, що той дасть йому оцінку. Григій Михайлович був тоді наїдіпиту (за що одержав наганяй від господаря), хвалився, що пережив, спілкуючись із однопумцями, “дивовижне і сердечне почуття, коли настає мить духовного єднання з аудиторією”. Гончар невдовзі прочитав твір і зробив такий короткий, але цінний для його автора запис: “Оповідання чудове” [6 березня 1980 року]. Того ж вечора Григій Михайлович розповів, як трохи мешкав у Броварському районі в старій оселі, придбаній його товаришем у ворожки. Олесь Терентійович

запропонував Тютюнникові написати оповідання “У ворожчиній хаті”. Сюжет накреслив такий: “письменник сам піч топив (невдалу – диміла, чадила), дрова колов, а ночами про ворожку думав” [там само]. Той прийняв пораду, а от чи написати встиг, авторові щоденників невідомо. Немає сумніву, що це був би ще один прозовий шедевр у доробку блискучого новеліста й повістяря. Якби не безглузда смерть, їх – шедеврів – зродилося б багатенько; якби не оті вкорочувачі віку, які ятрили душу вразливого і справедливого митця, оберемками палили його нерви, наша література сягнула б ще вищих вершин, стала б ще багатшою. Гончара мучило, що вслід за Тютюнником або перед ним відійшли в засвіти Близнець, Малиновська, Земляк, Симоненко, Підпалий та інші поети, прозаїки, драматурги, публіцисти. Його бентежило й те, яким буде майбутнє української літератури, чи з’явиться надійна зміна, чи збережемо тяглість мистецьких поколінь, чи примножимо традиції, чи матимемо чим гордитися перед світом. Сумніви й розчарування зникали, дух Олесь Терентійовича міцнів, він запевняв себе й переконував усіх, що не може ж “така велика література не народити достойних нових!” (24 січня 1982 року).

Автор щоденників з приємністю зауважує, що його “Собор” одним із перших привітав і дуже високо оцінив Григій Тютюнник. 1 січня 1987 року з’явився такий запис: “Іван Вирган, прекрасний поет і чистої душі людина, коли вийшов “Собор”, якось сказав при зустрічі: “Собор” – геніальний твір...” І ось тепер натрапляю на таку ж оцінку в листі Григора Тютюнника”. Згадалося все це не випадково. Олесь Терентійовича, як свідчать нотатки, засмутило, що на IX з’їзді письменників, який відбувся в червні 1986 року, перший секретар правління Спілки письменників України Павло Загребельний удався до різних викрутасів, аби лишень не похвалити, навіть применшити вже оцінену читачем працю. У доповіді, яку він виголосив, справді нічого не сказано про донедавна заборонений і шельмований партійними номенклатурниками та відданими їм горе-вченими роман, але про Олесь Гончара (дозволимо собі зробити такий закид) як письменника і громадянина мовлено, мабуть, найбільше порівняно з іншими членами Спілки. Згадано, зокрема, про нього як лауреата Державної премії (роман “Твоя зоря”); наголошено, що він зробив великий вклад у розвиток сучасної прози, передусім романного жанру; внесено пропозицію про створення у “Веселці” спеціальної редак-

ції для старшокласників, яка сприяла б появі книжок такого спрямування, як “Бригантина”. Павло Архипович наголосив і на тому, що всі читацькі кола чекають ще не одну нову книгу дорогого їм Гончара. До речі, зі вступним словом на цьому з’їзді виступив Олесь Терентійович. Він закликав берегти нашу класику, не шкодувати для неї ні тиражів, ні екранного часу, ні шкільних годин; звернувся до колег, щоб не гудили без кінця українську літературу, винишпорюючи гріхи та прогалини, а високо цінували її, бо в нашому красному письменстві можна легко знайти чимало таких речей, які не соромно запропонувати увазі всесоюзного читача [5].

Повернімося ж, однак, до оцінки “Собору” Тютюнником, якою Олесь Гончар пишався. Вимогливий до себе й до інших, Григорій Михайлович був скупий на похвалу, а компліментів узагалі не любив і не визнавав. Коли до читача прийшов роман, він не втримався й написав теплого, справді-бо уклінно-пошанного, листа його авторові, у якому, як ніхто, передбачив неминучість “соборної кампанії”, бо відчував, знав напевне, що “жеребчики-вождики” не люблять правди, а коли вона з’являється, обов’язково оскверняють її, а ще дужче того, хто несе людям світло:

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав “Собор”. Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат!

О, як засичить ота наша ретроградська гидь, унізнавши сама себе; яке невдоволення Вам висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі й новітні (уже наплодилися!) екстремістські жеребчики, що граються у вождиків, позаяк дозволено і навіть “поощряється”; як незручно почуватимуть себе “обдаровані хлопчики”, що шукають собі зручненького, з грошиками, затишку в українській літературі і посміхаються при слові “громадянин” так, ніби все на світі збагнули, знайшли йому ціну, ніби кажуть тими посмішками: “свята наївність”...

Їх шкода. То, може, хоч Ви скажете “Собором”: не туди, отроки, ось вам знамено!

Але не тільки це спонукало мене писати Вам, Олесю Терентійовичу, і не стільки це, як велике, радісне почуття гордості за Вас і за народ, що Вас народив. Кажу це не з любові до “високого штилю” – він не личить мені, я не личу йому, – а з глибокого, кривного переконання й любові до Вас, як до старшого, мудрого й мужнього брата.

В наш час, ніби тихий, ніби благий – тільки вужине шелестіння під ногами чути... – і “Собор”! Здавалося б, “усе мовчить, бо благоденствує” (як же: телевізори над шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) – “Собор”! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були “окремі помилки”, генерали аплодують стоячи його ім’ю, названому начальством; керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо “дали прикурить”) – і раптом “Собор”. Здавалося б, усе минулося, “прошло без сучка и задоринки”: народ, від якого забрано й приховано історію його Духу, як приховують від приємної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, – народ цей зник, “безмолвствує” – і раптом “Собор”!

І ще: ... ось вони, ці палаці, а ось і люди. Знайомтесь! Тут є директор (підполковник в одставці), тумбочки біля ліжок, липучки, стукачі й шашки; тут борються за звання...

Це написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому й страшно, жахливо... <...>

Григорій Тютюнник

16.11.1968 р. [9, с. 111–112].

(Р. С. Цей лист написано без чернеток, копій, тільки Вам [5].)

Непідкупну щирість Тютюнник висловив у прикінцевих рядках письмового звернення до Олесь Гончара: “Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом, – я за такі поклони і вклоняюся Вам саме так”. Про своє захоплення романом він говорив не лише авторові, а й багатьом іншим письменникам. “А прийде ж час – “Собор” ударить у всі дзвони свого чесно-го і праведного слова!” – зронить він якось цю пророчу фразу в розмові із земляком Миколою Малахутою [1, с. 311].

Через двадцять років Олесь Гончар передав листа про свій “орлиний, соколиний” “Собор” Віталієві Ковалю для публікації, “не передбачивши живучості “екстремістських жеребчиків-вождиків”, “обдарованих хлопчиків”, які після реабілітації “Собору”, зібравши сили, почнуть його “пресувати поновому”, назвуть роман “міфом примусової класики”, підвівши все це під виформувану

ними теоретичну платформу: “подібні твори не піддаються імпровізаційному виконанню самим читачем, бо вони однозначні й тоталітарні за своєю суттю, обмежені певною “ідеологічністю” [5]. Якщо за мірило цінностей узяти цю концепцію, то наша література – інвалід, мрець, якому не допоможуть ні милиці, ні протези, ні кадила, ні припарки. Однак помилилися “обдаровані хлопчики”, до їхнього голосу ніхто не прислухався. Усі почули мудро Тютюнника, бо він жив Україною й до останку офірував себе їй, а вони, ці лиходії, хапуги, брехуни, прикриваючись патріотичними гаслами, пустили чесних українців із торбинкою по світу і, поки з очей обдурених спадала полуда, вершили свою чорну справу. Не пробачать “екстремістським жеребчикам-вождикам”, “обдарованим хлопчикам” криштально чистий Григір Тютюнник і Олесь Гончар, не матимуть вони прощення в усього народу ні сьогодні, ні завтра, ні в майбутньому, не оселить їх і Господь у своєму вічному царстві поміж праведників.

Соковите слово “жеребчики”, яким автор листа назвав сильних світу цього, припало до смаку Гончарові. Він використовує його в тютюнниківському витлумаченні ще в одному записі від 27 січня 1992 року. Ідеться про тяжкий час, коли ми ставали на шлях самостійності й незалежності, коли нас спіткали економічні труднощі й політичні негаразди. Не обійшли вони, звісно, й Олеся Гончара: фізично знесилений після трьох реанімацій, він змушений був перейматися тим, як би прогудувати сім’ю, як добути шматок насущного. Патріарх літератури бідував, а “екстремістські жеребчики”, “вдягнуті в тогу патріотів” [5], жили лише для себе, “пообвивавшись славою, як павуки”, та гребучи все під себе, набивали кишені, оббираючи до ниточки простий роботящий люд. З цієї нотатки видно, що, “позбавлені у вигаслих душах своїх тепла”, вони, ці ж таки “жеребчики”, довели всесвітньо відомого майстра слова до повного відчаю. “Розумію тих, – пише він, – що, як Григір чи фронтовичка Юлія Друніна, самі пішли із життя, хоча й розумію, що це – гріх... Треба ж триматись до останку, все витерпіти, все перебути!.. Адже твоє життя належить не тільки тобі. Не маєш права посиротити близьких та, може ж, і Україні ще ти потрібен...”

Хотів би дожити до прищестя Месії!.. Можливо ж, третє тисячоліття покладе край вселюдському похолоданню; можливо, ще

з’явиться – після очищення – отой вік золотий, де люди – як у часи найдавніші – житимуть простим, найпростішим життям – життям правди, злагоди й доброти.

На всі чотири сторони світу – самотність.

Де та жива відклична душа, що почує тебе! Тільки небо! Тільки звідти, можливо, прийде підтримка.

Іноді мені здається, що я ніколи не вмру.

З допомогою Неба мій дух міцніє.

Якби тільки втриматись на цих висотах, не впадати у морок відчаю... Молитись!” Отож, і в хвилини гордості за свою літературу та свій народ, і в хвилини суму за нашим сучасним і нашим минулим Гончар подумки звертався до Григора Тютюнника, який для нього не просто письменник, колега, а по-справжньому вільний митець, що не пристосовувався до епохи, людина високої порядності, людина смілива, непідкупна, правдива, чесна, яку ніщо не спокусило в цьому житті, якій ніхто не зламав хребта.

Гріли серце авторові “Щоденників” щирі привітання, які йому на свята надсилав Тютюнник. 1 січня 1972 року Олесь Терентійович одержав таку листівку:

Славний наш Олесю Терентійовичу!

Вітаю Вас, премилу Валентину Данилівну, все Ваше любе сімейство з Новим Роком. Хай над соборами Ваших благородних творів сяють сонця нових і нових років; хай квітнуть і розростаються поміж ними сади Ваших оповідань і хай ніколи жоден з тих, що ходять двоє в ночі, не кине на неї своєї похмурої тіні. Ялинових пахоців, доброго товариства зичу Вам у Новорічну ніч [14, с. 127].

“Від кого нині почую такі побажання? – запитує він і з жалем повідомляє 22 березня 1994 року: – Дедалі менше стає друзів довкола. Холоднішає світ”. В архіві пощастило знайти ще одне лаконічне, але наповнене теплотою і глибокою пошаною віншувальне слово, надіслане Григором Михайловичем 29 грудня 1977 року: “Рідний Олесю Терентійовичу. Посилаю Вам та Вашій родині уклін новорічний. Хай світиться Ваше ім’я хороше. Григір Тютюнник” (див. також [14, с. 161]).

Про особливе, трепетне ставлення Олеся Гончара до Тютюнника знали всі. Вдова письменника Людмила Василівна згадувала, що в Спілці Григорові стало вільніше й просторіше, коли її очолив Олесь Терентійович (див. [4, с. 18]). Він, попри думку критики,

яка ополчилася проти повістяра й новеліста, твердячи, що той “завис на тину”, “пише лише про дядьків і дідів”, про село й не помічає довкола себе темпів соціалістичного будівництва, усміхнених облич радянських людей, гудків шахт, моря хлібів, дружби республік-сестер, позитивно оцінив новелу “Коли сходить місяць”, опубліковану зі скороченнями й купюрами в журналі “Вітчизна” 1975 року: “Дорогий Григоре! Прочитав оце “Коли сходить місяць” і аж день посвітлішав. Давно не зазнавав такої радості від прочитаного... Ось воно те, що треба людям і літературі, щоб не забувала, якою вона повинна бути. Пиши, пиши. Дай тобі, Боже, тверезості та здоров’я... Вітаю! (16.XI.1975)” (цит. за [5]). Як засвідчує письменник Сергій Носань, Тютюнник мав у власній бібліотечці чи не всі книги автора славетних “Прапороносців” із найтеплішими автографами. Він їх виставив на чільному місці (див. [1, с. 352]).

Працівники редакцій, журналісти часто просили автора “Собору” сказати слово, надрукувати щось про Григора Михайловича. “Я вже найголовніше про нього написав”, – відповідав він. Це найосновніше вміщене в статті “Живописець правди”, що вийшла спочатку як передмова до однієї з книг письменника⁸, а потім потрапила і в інші видання, зокрема й до книги “Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади”. Блискучий заголовок, про кращий годі й думати. Тютюнник – справді один із небагатьох найталановитіших правдописців і найстійкіших правдоборців. Сучасну українську прозу зовсім не можна уявити без його, за твердженням Олесь Терентійовича, хай кількісно й невеликої, але без аніякісного сумніву вагомої літературної спадщини. Дослідження, про яке йде мова, чимось близьке до праці “Витязь молодой української поезії”. Передусім тим, що від них віє щирістю, урочистістю, якоюсь осо-

бливою любов’ю, втіленою в простих і водночас небуденних, наповнених поетичною магією словах і фразах. Цю спорідненість слід сприймати природно й рівно, позаяк Тютюнник і Симоненко не просто шістдесятники, яким підставив своє досвідчене крило, зранене і зболене, Гончар, не просто талановиті письменники, вони – його духовні сини, котрі з притаманною лише їм оригінальністю оспівали, кожен по-своєму, напругу людського життя, усі його земні й неземні навантаги. Щоправда, справедливо зауважує Гончар, вислів “оспівав” “якось не кладеться до творчої манери” Тютюнника, оскільки “звертається він до читача словом здебільшого стриманим, буденним, у карбованих епізодах його новел іноді є щось од того чорного кутого металу, з яким авторові доводилося мати справу в житті не раз” [1, с. 181], вирізняє, ранжує людей не лише за зовнішньою, а й за внутрішньою красою, не тільки за їхніми подвижницькими, а й за простими буденними, проте вкрай важливими справами. Цю оцінку він переніс у творчість, звеличивши у гідній найвищій похвалі прозі істинних достойників і розвінчавши пустадухих егоїстів, хапуг, рвачів, нахлібників. Олесь Терентійович закріпив досить важливі деталі, що характеризують Тютюнника як письменника: він не виходив за рамки традиційного мистецтва, його не цікавило формальне штукарство, для нього найпосутніше і найважливіше – правда, а її, як скаже Іван Дзюба, проливаючи своє світло на літературну позицію Тютюнника, “не можна виражати ні по-модерному, ні по-архаїчному, ні експериментально, ні рутинно, а тільки: по-правдивому” [1, с. 245]; узяв за правило трудитися аж надмірно неквапливо й до краю вимогливо, але обов’язково якісно; не дозволяв собі ніяких професійних полегкостей; не повторював уже пройденого до нього, не копіював, як це часто трапляється, попередників, котрі працювали в жанрі

⁸ Статтю написано російською мовою. Коли збірник творів Григора Тютюнника побачив світ, директор видавництва “Молода гвардія” В. Десятерик надіслав Олесеві Гончару таке повідомлення:

252030, г. Киев,
ул. Ленина, 68, кв. 65
О. Т. Гончару
30 июля 1982 г.

Дорогой Олесь Терентьевич!

С чувством огромной признательности посылаем Вам только что вышедший из печати сборник произведений Григора Тютюнника “Огонек далеко в степи” с Вашим предисловием.

Спасибо за поддержку, за помощь в работе.

С молодогвардейским приветом, директор издательства <...> В. Десятерик [7].

малої прози, а виступав цілком самобутнім художником, якому вдалося вибудувати свій неповторний мистецький храм. Оповідання, повісті, новели, листи, щоденникові записи, публіцистичні статті Григора Тютюнника безпомилково визначить будь-хто за правдивістю, психологічною витонченістю людських характерів, майстерністю відтворення їхніх учинків, широтою помислів, неординарністю викладу думки, а особливо – за мовою. «Диалоги Тютюнникових героїв, – це помітив не лише Гончар, а й багато інших тютюнниковців (та й пересічного читача передовсім цим він захоплює й притягує), – вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю» [1, с. 183], бо наскрізно наснажені мовними засобами, що дихають свіжістю, м'якістю, ніжністю і водночас якоюсь велетенською силою та незмірною глибиною почуттів. Цей письменник, аж ніяк не зайве нагадати ще раз, як ніхто, умів ловити слова й обарвлювати їх, надавати їм нового звучання. Око його й справді «на художнє слово було зірке, як у трударя-хлібороба на добірне зерно» [1, с. 310]. Мовні перлини, вихоплені в транспорті, на вокзалі, з вуст простих людей у крамниці чи деінде, він дбайливо заносив до свого щоденника, записних книжок⁹, які потім на дозвіллі чи під час творчого процесу-муки читав-перечитував, гортав-перегортавав. Ось деякі з них: «Підкопував кручу Псла, щоб допекти Петрові»; «Мабуть, дід Костя так і вмере, затиснувши в руці мотузку, якою козу припинає, і коза буде смикати за мотузку мертву його руку»; «Повітря – як вода з колодязів на полтавських околицях»; «Виступ голови колгоспу: «Нема людей. Всі жінки, як змовилися, пішли в кредит» (декрет)»; «Голос, застібнутий на всі гудзики свого баритонного мундира»; «Дурні очі сумні не бувають»; «То вже як глюкоз через популярі уводять – все!»; «У мене таке хазяйство: чотири півні

та я п'ятий»; «Я багато п'ять не люблю. Випив так, що й світа білого не видно. І хватить!»; «Чого ти на мене зашморгом дивишся?»; «Звари мені стільки вареників, щоб я наївся. І щоб ще залишилося»; «Даром тільки мати цілує»; «Розум у нього кривий»; «Згасила погляд віями»; «Прицеберкуватий».

Думки, висловлені в статті «Живописець правди», розсипані по сторінках щоденників, написаних до і після виходу її у світ. Це стосується, зокрема, нотаток про спорідненість прози Григора Тютюнника і Григорія Косинки, Василя Шукшина, Василя Стефаніка, Олександра Купріна, Архипа Тесленка, Леся Мартовича. І ця схожість упала в око не лише Олесеві Терентійовичу. Дмитро Павличко, до прикладу, на своїй книжці, подарованій Тютюнникові, залишив такий напис-одкровення: «Дорогому Григорові, якого бачу я не в слідах, а в обіймах Василя Стефаніка». Микола Вінграновський говорив, що в нашій багатій прозі поруч стоять полярні, але силою однакові Стефанік і Тютюнник.

З усього сказаного випливає, що Григир Тютюнник для Гончара – знакова постать у нашій літературі, талант, котрий дарує доля й Бог народові нечасто та ще й за якісь особливі заслуги.

Багатьом може видатися дивним, що Григор Тютюнника, як і Володимира Сосюру, в літературу ввела російська мова, яку опанував, живучи в «напівросійському» Донбасі. Своє перше оповідання «В сумерки» Тютюнник надрукував 1961 року в журналі «Крестьянка». 1962 рік став етапним у біографії письменника: він вертається в лоно рідної мови, від якої був відлучений через незалежні від нього обставини, поринає в неї розумом і серцем. Спочатку пише по-українськи листи, а згодом і твори. У травні 1963 року Григир Михайлович повідомляє літературознавцю Пилипові Трохимовичу Гаврилову, який досліджував творчість Григорія Тютюнника, що твердо вирішив ламати в собі русака, і подитячому щиро зізнається: це для нього ціла

⁹ На підтвердження цієї думки процитуємо фрагмент із листа Григора Тютюнника до Феодосія Rogового: «Писати нічого не писав, бо не було настрою. Читав, слухав балачки, які хтось заводив, занотовував гарні слова й вирази...» (19 листопада 1971 року) [13, с. 118]. Доречно тут покликатися і на свідчення друзів, однодумців письменника. «Я... бачив, – пригадує Петро Засенко, – як він, збуджений розмовою з мою матір'ю, вибігав у другу кімнату – записати почуте від неї: «Золота мова, Петре. Що не речення, то й розкіш» [1, с. 282]; «Мову він знав, як дай Боже нам усім, – читаємо спогади письменника Олександра Лук'яненка. – Та ніколи не втрачав нагоди примножити це багатство, докласти в засік хоч зернину. Радий зі своїх набутків, хвалився й влучним словом, почутим на базарі, й випадково приданим рідкісним словником» [1, с. 303]; «Доводилося мені бачити, як Тютюнник записує і деякі деталі, слова, вирази, фрази, почуті, скажімо, на вулиці, в магазині... – пригадує журналіст Павло Малєєв. – Для записів він використовував усе, що траплялося під руки: коробку від сигарет, поля газети тощо. Потім усе ретельно переносив до нотатника» [1, с. 318–319].

революція, оскільки протягом п'ятнадцяти років “по зернині збирав російську мову, триєрував те зерно, сушив і вже почав був сіяти – хай невміло, пригоршнею і проти вітру, але почав. Сіяти почав на камінь, як апостол Петро, бо російський побут, російський характер знав багато гірше, ніж рідний, український. Йшов навмання. Їздив, дививсь. Але що таке – побачити і що – пережити? Що таке раз пройтись стежиною і що – роздавити на ній кожну грудочку ще дитячою босою п'ятою! Не хочу, не можу цідити життя через соломину, хочу пити його ківшем!

Для цього треба знати мову не лише побутову, шилівську, а й літературну, – ту мову, яку хочуть стерти, як з столу крихти після обіду. І хто хоче! Нація, сама нація... Чи помічали Ви, що українець, коли він виїде за межі свого села, скажімо, в Донбас або Харків, обов'язково починає ламатись і русить: “А зачем це ты, мамо, коноплю тіпаєш, кода у нас в Попасной полотно уже ніхто не берёт?”, – каже він, гадаючи, що оте “кода” зробить його людиною вельми розумною і культурною. А мати слухає та радіє: син приїхав у шляпі та ще й “поруському” ріже, як по писаному.

Город – носій культури – русифікований, Донбас – давно, ще за Петра І, село юродствує в русизмах, захід говорить на мові, провінціалізованій до говірки... Можна, звичайно, про це не думати, писати – і точка. У всякому разі мова нас переживе. А все ж тяжко, бо не пухом отеє на серце лягає, а каменем” [14, с. 83–84].

Своєю українськомовністю українолюб Тютюнник ще раніше ділився з рідними, друзями, товаришами. “Мені вже давно насточортіло жити серед перевертнів, хочеться зв'язати себе з рідною мовою, бо вже бачу: без неї – хана” (25 лютого 1963 року) [14, с. 77], – виливає душу дружині покійного брата Григорія. Ще пристрасніше звучить ця думка в листі до Анатолія Кислого: “...я, здається, остаточно вирішив: звернусь, мабуть, до рідної мови, бо не можна про Батьківщину говорити не батьківською мовою. Та й життя російського я не знаю, бо в донецькому краї живуть не нації, а якісь перевертні, і звичай тут одноманітні до скреготу зубового: п'ють і лаяться, робить і матюкатись” (27 лютого 1963 року) [14, с. 79]. Пишучи велике послання до Петра Коленського, у якому говорить про зустріч

письменників із керівною силою, що “кільце в рило вставляє, щоб не рилися”, “знову кайдани на слово” накидає, ярличок чіпляє на вільнодумців, він не забуває поділитися важливою новиною – що твердо взявся за вивчення рідної мови, гризе “Словарь української мови” Грінченка й перекладає [13, с. 80–81]. В автобіографії, датованій 30 липня 1966 року, Григій Михайлович з гордістю заявляє, що найчасливішими подіями в його житті на той час були дві: народження сина Михайлика і знайомство з найважливішою лексикографічною працею першої половини ХХ століття, яку в різний час споряджали у світ Пантелеймон Куліш, Борис Грінченко та інші. Коли Тютюнник студював словник, то, зізнається, “ледве не танцював на radoшах – так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої “Сумерки” на рідну мову і тепер уже не розлучався з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті” [1, с. 23]. За нього, слово рідне, за те, щоб мови української не стирали, як зі столу крихти після обіду, він і життя своє спалив, пішов передчасно від нас, хоч міг би багато зробити для процвітання української літератури, для наближення нашої незалежності і соборності.

Причин повернення Григора Тютюнника до рідної мови багато. Та найдужче, мабуть, на нього вплинув брат Григорій. Він картав Григора за те, що материнського слова не знає з ледарства. Уже стало такою собі легендою, як одного разу брати змагалися в доборі українських і російських синонімів до слова іти. Поразки зазнав Тютюнник менший (рахунок: понад чотириста синонімів українських – шістдесят російських). Свідком словесних баталій був Дмитро Павличко і розповів про все це у спогаді “Голос правди”, зробивши такий висновок: те, що Григій став українським письменником – “явина сили й незнищенності української мови. Вона все ж не відпустила його від себе. Він пізнав її, повернувся, і кожне слово, у неї взяте, наповнене голосом правди” [1, с. 363].

Фрагмент розповіді про взаємини двох українських митців – Григорія Тютюнника й Олесея Гончара, життєві дороги яких перетнулися, душі яких боліли одним боєм, завершимо прикінцевими словами зі статті останнього “Живописець правди”: “Не кожному з тих, хто пише, вдається здобути

визнання сучасників. Не все з читаного залишає глибокий слід у серцях людей. Григор Тютюнник прийшов до читачів своїх чесно, надійно, надовго. Прийшов, щоб не розлучатися” [1, с. 185]. Не розлучиться, поки й слову нашому жити, поки й нам бути як окремому народові на цій багатій і благодатній землі. Проріс крізь прах серця письменника, як він того й хотів, дубовий духовний корінь, а з нього “вимахав могутній” духовний дуб, гілля якого “пішло на кілки – бити тупих і немічних серцем людей” [1, с. 53].

Література

1. Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника; [Упоряд. та примітки А. Шевченка]. – К.: Рад. письменник, 1988. – 495 с.
2. Гончар О. Т. Листи / О. Т. Гончар; [Упоряд. В. Д. Гончар, Я. Г. Оксюта]. – К.: Укр. письменник, 2008. – 431 с.
3. Гончар Олександр. Щоденники : у 3-х т. / О.Т. Гончар; [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К.: Веселка, 2002–2004. – Т. 1 (1943–1967). – 2002. – 455 с.
Т. 2 (1968–1983). – 2003. – 607 с.
Т. 3 (1984–1995). – 2004. – 606 с.
4. Дзеркало тижня. – 2006. – № 47.
5. Коваль Віталій. Загадка смерті Григора Тютюнника / В. Коваль // Літературна Україна. – 1968. – 6 груд.; 10 груд.; 13 груд.
6. Літературна Україна: Газета письменників України. – 1986. – 12 черв.; 2008. – 11 груд.
7. Молодь України: Орган Центрального комітету АКСМУ. – 1991. – 11 квіт.; 28 трав.; 2008. – 11 груд.
8. Родинний архів Олесь Гончара.
9. Слово про Олесь Гончара: Нариси, статті, листи, есе, дослідження; [Уклад. В. Коваль]. – К.: Рад. письменник, 1988. – 647 с.
10. Тютюнник Григор. Облога: Вибрані твори / Г. Тютюнник; [Передм., упоряд. та приміт. В. Дончика]. – 3-тє вид. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 832 с.
11. Шамота М. З. За конкретно-історичне відображення життя в літературі / М. З. Шамота // Комуніст України: Теоретичний і політичний журнал Центрального комітету Комуністичної партії України. – 1973. – № 5. – С. 77–95.
12. Шукшин В. Калина червона: Оповідання, кіноповісті / В. Шукшин; [Передм. С. Залигіна]. – К.: Молодь, 1978. – 351 с.
13. Шукшин В. Калина червона: Оповідання, кіноповісті / В. Шукшин; [Передм. “Слово про В. Шукшина” Є. Гуцала]. – К.: Дніпро, 1986. – 358 с.
14. “...Щоб було слово і світло”: Листування Григора Тютюнника; [Передм., упоряд., примітки, підготовка текстів О. І. Неживого]. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 232 с.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВЕ ВИДАННЯ

Віктор Чабаненко.
Незабутнє й незабутні:
Публіцистичні розмисли.
– Запоріжжя, 2009. – 153 с.

Книжка українського вченого-філолога і поета В. Чабаненка містить спогади про події минулих років, про видатних людей, котрих пощастило зустріти авторові на своєму життєвому шляху.

Видання розраховане на широку читацьку аудиторію.

